

METODİKA

İnteraktiv tədrisdə hissi-emosional qavrayış problemi (Ədəbiyyat fənni üzrə)

Matanat Abdullayeva

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi metodikası kafedrası. Azərbaycan. E-mail: matanat.a@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6515-5044>

XÜLASƏ

Məqalə ədəbiyyat fənninin integrativlik xüsusiyyəti probleminə həsr olunub. Qeyd edilir ki, ədəbiyyat dərslərinin musiqi ilə əlaqələndirilməsi şagirdlərin elmi bilikləri mənimsəmə keyfiyyətini yüksəltməklə bərabər, onlarda hissi-emosional qavrayışın formalaşması işinə də xidmət edir. Hissi-emosional qavrayışın formalaşması və inkişaf etdirilməsi şagirdlərin yaradıcılıq potensialının açılmasında, estetik tərbiyənin yönləndirilməsində mühüm mərhələdir. Məqalədə Pifaqor, Platon, Aristotel, Nizami kimi görkəmli mütəfəkkirlərin musiqinin uşaqların təlimləndirilməsindəki rolu haqqında fikirləri verilir, həmçinin İ.Seçenov, İ.Pavlov, S.Botkin kimi alimlərin musiqinin psixofizioloji təsiri ilə bağlı gəldikləri elmi qənaət təqdim edilir. Gəlinən nəticə budur ki, ədəbiyyat fənninin musiqi ilə əlaqəli tədrisi sağ və sol beyin yarımkürələrinin abəngdar fəaliyyətinin tənzimlənməsinə kömək edir, bu da şagirdlərin idraki bacarıqlarını aktivləşdirir, onlara saf mənəviyyat və zövq dünyasına qapı açır.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbiyyatın integrativliyi, estetik tərbiyə, baş beyin fəaliyyəti, aqli-mental biliklər, emosional-yaradıcı imkanlar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 09.04.2020
qəbul edilib – 22.04.2020

METHODS

The problem of sensual and emotional perception in integrated teaching

Matanat Abdullayeva

PhD in Philosophy, professor, Baku State University, Department of methods of teaching the Azerbaijani language and literature. Azerbaijan. E-mail: matanat.a@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6515-5044>

ABSTRACT

The article is devoted to the problem of integrative nature of the subject of literature. The article shows that the integration of music into teaching of literature not only improves the quality of students' acquisition of scientific knowledge, but also serves the formation of their sensory-emotional perception, and it contributes to the formation of aesthetic and cultural values. The article presents the views of prominent thinkers such as Pythagoras, Plato, Aristotle, Nizami on the role of music in educating children, as well as the scientific conclusions of scientists such as I.Sechenov, I.Pavlov, S.Botkin on the psychophysiological effects of music into teaching literature helps of the right and left hemispheres of the brain, which activates the cognitive abilities of students, opens the door to a world of pure spirituality and aesthetic values.

KEYWORDS

integration of literature, aesthetic education, head brain activity, mental knowledge, emotional-creative possibilities

ARTICLE HISTORY

Received – 09.04.2020
Accepted – 22.04.2020

Giriş / Introduction

Müasir dövr orta məktəb tədrisi, o cümlədən, ədəbiyyat fənninin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş təhsil proqramında şagirdlərin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşması, tam dəyərli insan və vətəndaş yetişməsi üçün optimal tədris şəraitinin yaradılması nəzərdə tutulub. Bu məqsədlə sənəddə ümumi orta və tam orta təhsil pilləsində fənnin bir-biri ilə üzvi əlaqədə olan məzmun xətləri və standartları, şagird bacarıqlarının inkişaf istiqamətləri dəqiqləşdirilmişdir. Bu sənəd təlim nəticələrini konkretləşdirməklə fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanı, fənnin tədrisinə verilən əsas tələbləri, təlimin təşkili formaları və üsulları barədə tövsiyələri özündə əks etdirir. Ümumi təhsil pilləsində dövlət standartları və proqramlarının (kurikulumlarının) hazırlanması zamanı istinad edilən ümumi prinsiplərdən biri də inteqrativlikdir. Təhsil proqramında ədəbiyyat təliminin məzmununun 6-cı bəndi "Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya"dır [Təhsil Proqramı. 2010].

Ədəbiyyatın interaktivlik xüsusiyyəti

Müasir tədrisdə inteqrasiya problemi şagirdlərin təlim-tərbiyəsində çox mühüm mənəvi-əxlaqi, didaktik funksiya daşıyır. "İnteqrativ təlim mühüm pedaqoji problem kimi müasir dünyagörüşlü, fəal, yaradıcı, problemlərin həlli və müstəqil qərarlar qəbul etmək üçün zəruri təhsil səviyyəsinə və bacarıqlara malik şəxsiyyət formalaşdırılması vəzifəsinin ön plana çıxdığı hazırkı dövrdə xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu problemin tədqiqi və həlli təkcə ədəbiyyat tədrisinin elmi, nəzəri əsaslarının inkişafı üçün deyil, müəllimlərin praktik fəaliyyəti üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir" [Təhsil Proqramı. 2010]. Ədəbiyyat fənni öz mahiyyəti, təbiəti etibarilə inteqrativ səciyyə daşıyır. "Belə ki, bədii ədəbiyyatın həyatı obrazlı şəkildə əks etdirməsi artıq onun inteqrativlik xüsusiyyətinin ifadəsidir və bu, bilavasitə təlim prosesində də öz əksini tapmalıdır. Ədəbiyyat gerçəklik, ətraf aləm haqqında zəngin informasiya mənbəyi kimi çıxış edir, insanın şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ədəbiyyatın Azərbaycan dili, tarix, coğrafiya, xarici dil, informatika, həyat bilgisi və s. fənlərlə əlaqəsi vardır və təlim prosesində bu əlaqələr reallaşdırılmalıdır. Şagird elmi bilikləri sistemli, əlaqəli şəkildə mənimsəməli, onun şüurunda həyatın tam, dolğun mənzərəsi yaradılmalıdır" [Təhsil Proqramı. 2010]. Fənlərarası inteqrasiyada ədəbiyyat dərslərinin həm də musiqi və incəsənətin digər növləri ilə (mövzunun xarakterindən asılı olaraq) əlaqələndirilməsi mühüm məsələdir. Belə inteqrasiya şagirdlərin elmi bilikləri

mənimsəmə keyfiyyətini qaldırmaqla bərabər, onların hissi-emosional qavrayışlarının formalaşması və zənginləşməsi işinə də xidmət edir. Uşaqların yaradıcı potensialının açılmasında, onların özlərinə və canlı aləmə bütöv sistem kimi baxmağı öyrətməkdə, kainatı vahid canlı orqanizm (fizikada kainatın vahid orqanizm anlayışı "Qoloqrafik sistem"¹ adlanır) kimi dəyərləndirməkdə hissi-emosional qavrayış fəal rol oynayır.

Ona görə də hissi-emosional qavrayışı inkişaf etdirmək təlim-tərbiyə işinin çox mühüm aspektidir.

Təhsil təlimlə tərbibinin vəhdətidir, lakin çox zaman təlimə ciddi fikir verilir, tərbibə isə diqqətdən yayınır; çox zaman tərbibə qadağalar şəklində həyata keçirilir. Məktəblər daha çox "alim yetişdirməyə" yönəlib, "insan yetişdirmək" isə ikinci planda durur. Hissi-emosional qavrayış dərinləşdikcə uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbibəsi, həmçinin estetik tərbibəsi formalaşır. Hissi-emosional qavrayış insanların humanizm fəlsəfəsi istiqamətində əldə edə biləcəyi biliklərin mənimsənilməsində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat fənni və musiqi

Bütün məktəb fənlərinin içərisində ədəbiyyatın müxtəlif elm və sənət sahələri ilə əlaqələndirilmə imkanları daha geniş olduğu üçün o, uşaqların mənəvi-əxlaqi, estetik tərbibəsinin inkişafında daha aktiv rol oynamaq vəzifəsini daşıyır. Bunların içində musiqi daha unikal və universal funksiya daşıyır. Görkəmli pedaqoq Vasili Aleksandroviç Suxomlinski (1918-1970) demişdir ki, musiqi tərbibəsində başlıca məqsəd musiqiçilər tərbibə etmək deyil, adamlar tərbibə etməkdir [Suxomlinski V. 1975]. Müasir tədrisin pedaqoji texnologiyaları şagirdlərin həm əqli-mental biliklər almasına, həm də emosional-yaradıcı imkanlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlməlidir; uşaqların həm fiziki, həm psixoloji və ruhi sağlamlığı təmin olunmalı və inkişaf etdirilməlidir. Ədəbiyyat dərslərinin incəsənət sahələri, o cümlədən, musiqi ilə, təsviri sənətlə əlaqələndirilməsi çox mühüm metodiki yoldur. Belə yolla aparılan dərslərdə uşaqlar yüksək elmi-intellektual səviyyəyə, estetik zövqə malik mədəni insan kimi formalaşirlar. "Yeniyyətələrin incə, ağıllı emosional tərbibəsi zəruridir. O, biliyin, təlimin onların mənəvi həyatında intellektual inkişafın rolu ilə müəyyən edilir.

¹ "Qoloqrafik sistem"-görkəmli fizik, filosof, Eynşteynin tələbəsi Devid Bom (1917-1992) tərəfindən yaradılmış "kainatın bütövlüyü" nəzəriyyəsidir. Nəzəriyyəyə görə, dünyanın istənilən hər hansı bir məkan-zaman hissəsi özündə kainatın bütün nizamını ehtiva edir. Həyatımızda mövcud olan heç nə və heç kəs ayrıca bir ada deyil, hər kiçik seqment belə, özündə bütövün informasiyasını daşıyır; hətta bütün hərəkətlər və fikirlər, şüur və materiya başlanğıcını vahid əsasdan götürür. Ona görə də dünyanın bir yerində baş verən bir dəyişiklik uyğun olaraq bütün digər yerlərdə əks-əsasını tapır. D.Bomun bu nəzəriyyəsi kainatın kvant mənzərəsinin izahlarından biridir. Bu nəzəriyyə humanizm fəlsəfəsinin əsasını anlamının ən qısa yoludur.

Dünyada uşaqlıq, yeniyetməlik və ilk gənclik illərində olan təlim qədər çətin və gərgin əmək yoxdur. Bu əmək yalnız o zaman arzu edilən olur və mənəvi aləmi zənginləşdirir ki, insan dərk etmə ilə, biliklərə yiyələnməklə bir vaxtda həm də yüksək emosional mədəniyyətə yiyələnsin. Etibarlı emosional əsas olmadan nəinki müvəffəqiyyətli təlim, ümumiyyətlə, normal təlim mümkün deyildir. Emosional tərbiyənin və dünyanın dərk edilməsinin vəhdətinin olmaması biliklərə etinasız münasibətin və nəhayət, oxumaq istəməməyin ən uzun sürən və ən qorxulu mənbələrindən biridir. Əqli əməyin emosional mədəniyyəti, biliklərə yiyələnmə prosesi – ümumiyyətlə, məktəb həyatının intellektual zənginliyinin mühüm tərəfidir” [Suxomlinski V. 1975]. Hissi-emosional tərbiyəni şərtləndirən mühüm metodiki üsullardan biri (xüsusən də ədəbiyyat dərslərində) elmin incəsənətlə əlaqəli tədrisidir, musiqi, rəngkarlıq sahələri ilə ədəbiyyatın uzlaşdırılmasıdır. “Təhsil gərək aqlın, intellektin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin formalaşdırılmasına, insansevərlik hissəsinin, hər cür pozitiv emosional-psixoloji halların inkişaf etdirilməsinə yönəldilsin. Belə yönəldilmə, sadəcə, qanunlar şəklində təlqin edilməməlidir, onun dəyəri uşaqların daxili potensialının, hiss və duyğularının ayıldılması formasında olmasındadır” [1, s.46-49]. Bədii sözlə musiqinin vəhdəti şagirdlərin hiss və duyğularının ayıldılmasının ən gözəl yoludur. Bədii əsərlərin musiqi ilə əlaqəli tədrisinin metodiki səciyyəsinə anlamaq üçün əvvəlcə musiqinin insan fiziologiyasına funksional təsirini anlamaq lazımdır.

Bildiyimiz kimi, insan beyninin sağ və sol yarımkürələri² müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir və onlar düşünmənin müxtəlif tiplərinə görə cavabdehdir. “Bizim biokompüterimizin iki yarısına iki proqram yığını, iki düşüncə tipi cavabdehdir. Sol yarımkürə məntiqi idarə edir, sağ isə obrazlılığı³. Baş beynin fəaliyyəti ilə bağlı son onilliklərdə aparılan təcrübələr Rocer Sperrinin⁴ adı ilə bağlıdır. Nobel mükafatı laureatı R.Sperry ilk dəfə olaraq beynin iki hissəsinin spesifik fəaliyyətini izah edə bilmişdir. Beynin hər iki yarımkürəsi eyni vaxtda fəaliyyət göstərir – sağ yarımkürə solun məhsulunu, sol isə sağ yarımkürənin məhsulunu qavrayıb emal edir. Sol yarımkürə insanın dil, nitq qabiliyyəti, oxu və yazı bacarıqlarına cavabdehdir. O, həmçinin faktların, adların, tarixlərin, rəqəmlərin və riyazi simvolların yadda saxlanmasını, informasiyaların məntiqli və ardıcıl emalını təmin edir. Sağ yarımkürə isə sözlərlə yox, obrazlarla ifadə olunan informasiyaların emalı ilə məşğul olur;

² Qədim Çin fəlsəfəsində sol və sağ beyin yarımkürələri uyğun olaraq yan və in enerjilərinə mütəbiiqdir; Uzaq Şərqi fəlsəfəsində insanın kamilliyi bu iki enerjinin ahəngdar əlaqələnməsi, vəhdətdə fəaliyyəti deməkdir.

³ <https://cyberleninka.ru/article/n/yan-in-i-dopolnitelno>

⁴ Rocer Sperry (1913-1994) – Amerika neyropsixoloqu; psixobiologiya üzrə professor; ABŞ Milli Elmlər Akademiyasının üzvü (1960), London Kral Cəmiyyətinin xarici üzvü (1976), SSRİ Elmlər Akademiyasının üzvü (1988); 1981-ci ildə fiziologiya və tibb sahələri üzrə Nobel mükafatı alıb.

xəyallar qurmağa, təxəyyülü işlətməyə, müxtəlif hadisə və süjetlər uydurmağa imkan verir; rəqs, təsviri sənətlə bağlı bacarıq və qabiliyyətlər sağ yarımkürə ilə əlaqədardır. İnsanların çoxunda konkret olaraq bu və ya digər yarımkürə dominantdır. Bu isə təhsil sisteminin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir – birtərəfli beyin məşqlərindən. Uşaq doğulanda, demək olar ki, onun hər iki beyin yarımkürəsi eyni dərəcədə - harmonik vəziyyətdə olur, o, hər iki yarımkürənin imkanlarından eyni səviyyədə istifadə etmək imkanına malik olur. Sonra isə, məktəb təlimlərinin birtərəfli istiqamət tendensiyası nəticəsində beynin bir yarımkürəsi aktiv, digəri passiv vəziyyətə keçir. Məktəb sistemində tədris metodları, əsas etibarlı ilə, beynin sol yarımkürəsinə təsiri mexanizmi üzərində qurulub.

Ümumtəhsil orta məktəblərində tədris-təlim prosesində, göründüyü kimi, sağ yarımkürə deyil, sol yarımkürə aktiv işləyir. Əslində isə, uşaqların dolğun və bütöv insan kimi formalaşmaları üçün hər iki yarımkürə aktivləşdirilməlidir. Metodiki düzgün qurulmuş dərs prosesi və müəllimin professionallığı nəticəsində uşaqların hər iki beyin yarımkürəsi aktiv ola bilər. Müəllimin qarşısında duran ən ümdə məsələ budur.

Nə üçün ədəbiyyatın musiqi ilə əlaqələndirilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir?! - musiqi insan beyninin hər iki yarımkürəsi ilə eyni zamanda qavranılır. Bu səbəbdən şagirdlərin intellektual informasiyaları, bilikləri qavraması prosesi (münasib olarsa) musiqi müşayiəti ilə həyata keçirildikdə gözənilən nəticənin yüksək olması ehtimalı artır. “Musiqi tərbiyəsinin qiymətli və zəruri olması onun hissələr dilinin dərk edilməsindən başqa, bir də ondan ibarətdir ki, musiqini dinləmək mənəvi tələbatə çevrilir” [Suxomlinski V. 1975]. Çünki musiqi həm aqlın, həm də duyğuların dilidir. Söz musiqinin ifadə etdiyi məzmunu sona qədər ifadə edə bilmir, musiqi isə sözün ifadə etdiyi bütün incəlikləri insanın qəlbinə və aqlına ötürə bilir. Belə ötürmələr insanın emosional yaddaşına həkk olur. Emosional yaddaş isə insan həyatında ən son unudulan yaddaşdır.

Tarixə ekskursiya

Ədəbi əsərlərin musiqi ilə əlaqəsi haqqında hələ antik dövr filosofları fikirlər söyləmişlər. İnsanların, xüsusən də, uşaqların estetik tərbiyəsində ədəbiyyatın təsir gücünün musiqi ilə qüvvətlənməsi fikri söylənilirdi. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri, xüsusilə də, intellektual sahə beyində informasiyanın qavranılması və emalı ilə bağlı funksional iş ilə həyata keçirilir. İnsan orqanizminin funksional imkanları qədim dövrlərdən bu günə qədər dəyişilməz olaraq qalır. Qədim dövrlərdə musiqinin

insan orqanizminə təsirinin üç səviyyəsini bildirilər: insanın ruhuna, intellektinə və fiziki bədəninə təsirini. Müasir elm bunu təsdiqləyir.

Musiqinin insanın psixologiyasına, sağlamlığına, davranışına və s. təsiri haqda hələ antik dövr filosofları - Pifaqor, Platon, Aristotel, Plutarx fikir söyləmişlər. Qədim Yunanıstanda gənclərin və uşaqların tərbiyəsində musiqiyə xüsusi yer ayrılırdı. "Pifaqor hesab edirdi ki, musiqi sədalarının xüsusiyyətlərindən uyğun şəkildə istifadə etməklə sağlamlığı tənzimləmək olar. Belə ki, o, (Pifaqor – M.A.) bu yolla ruhun təmizlənməsi kimi ikinci dərəcəli olmayan vərdişə sahib idi. Məhz təmizlənmənin bu növünü o, musiqi ilə təmizlənmə adlandırmışdı" [Pifaqor. 2001]. Pifaqor tədrisdə musiqi vasitəsi ilə tərbiyəni birinci yerə qoyurdu; o, mənəviyyatın və ehtirasların cilovlanması və ruhi qüvvənin başlanğıc halına yetişmək, ruhun bütöv yaşantısını bərpa etmək üçün xüsusi musiqilərdən istifadə etməyi tövsiyə edirdi. O, musiqini təlim-tərbiyənin ayrılmaz hissəsi sayaraq elm sahəsinə çevirmişdi. Pifaqor qəzəb və hirsə qarşı ən yaxşı vasitə kimi musiqidən istifadə edirdi. Deyirlər ki, Pifaqor qəzəblənəndə lirasını götürüb evinin arxasında bağçaya gedər və lirasını çalarmış. Bu yolla əsəblərini sakitləşdirdikdən sonra insanlarla ünsiyyətə girirdi.

Platon deyirdi: "Musiqi sənətinin başlıca tərbiyəvi önəmi bundadır: o, insan ruhunun dərinliklərinə daha çox daxil ola bilir və daha güclü təsir edir; ritm və harmoniya gözəllik qaynağı olub düzgün tərbiyə olunan insana gözəllik, düzgün tərbiyə almayan isə əksinə, eybəcərlik bəxş edir. Bu sahədə necə lazımdırsa elə tərbiyə alan, cürbəcür xətalara, çatışmazlıqları və ya təbii qüsurları çox tez duyur. Onun qıcıqlanması və ləzzət alması düzgündür, o, gözəlliyi tərifləyib bütün ruhu ilə qəbul edəcək, onunla qidalanacaq və qüsursuz olacaq. Gənclik yaşlarından, hətta şüurlu nitqə malik olmadan öncə həyasızlığı (eyibliyi) düzgün qiymətləndirib nifrət edəcək; şüurlu nitqə yiyələndikdə isə tərbiyənin sayəsində nəyə malik olduğunu anlayaraq onu sevvəcəkdir". Platon gənclərin tərbiyəsində melik poeziyaya⁵ önəm verərək söz, harmoniya və ritm vəhdətini melos (melodiya) adlandırdı, bunun həm tərbiyəvi, həm terapevtik rolundan danışdı [Platon. 1999]. Eyni zamanda, Platon pis musiqini tərbiyəni korlayan amil kimi dəyərləndirirdi, "sakit və abırlı musiqidən uzaqlaşma qədər mənəviyyatı pozan başqa pis üsul yoxdur. Düşük ritm və ladlar vasitəsi ilə insanların qəlbəinə ədəbsiz və aşağı hisslər daxil olur, belə ki ritmlər və ladlar insanların qəlblərini özlərinə uyğunlaşdırmaq keyfiyyətinə malikdir"⁶. Aristotel musiqinin həm pedaqoji, həm də terapevtik əhəmiyyətini qeyd edirdi; o hesab edirdi ki, musiqi

⁵ Melik poeziya (yunan. *melikos*-musiqi ilə müşayiət olunan, oxunan) – qədim Yunanıstanda (VI- V əsrlər) lira ilə ifa olunan müxtəlif vəznli şeirlər, lirik poeziya

⁶ https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=2662

həyəcanlı yaşantıları, psixoloji gərginlikləri silir. Parfiya dövlətində (e.ə. III əsr-226) musiqili tibb teatrı mövcud idi, orada xüsusi melodiya vasitəsi ilə sinir və ürək xəstələri müalicə olunurdu⁷. Hippokrat özünün tibbi fəaliyyətində musiqidən xəstələrə xoş təsir edən vasitə kimi istifadə edirdi. Musiqinin insanların həyatındakı tərbiyəedici və sağlamaşdırıcı rolu, unikal funksiyası Şərq aləminə də məlum idi. İbn Sina (980-1037) sinir pozuntusu olan insanların müalicəsində pəhriz, rayihələr və gülüslə bərabər, musiqi terapiyasından istifadə edirdi.

İlkin söz sənəti ilə - ritmik deyimlərlə musiqinin əlaqəsi, ahəngi, belə ahəngin insanların psixoloji və mənəvi-əlaqi durumunun formalaşmasında mühüm funksiya daşması qədim Misirdə terapevtik və təlimi məqsədlər üçün istifadə edilirdi. Qədim və orta əsrlərdə sufilər səslər və rənglər haqqında ezoterik biliklərindən fiziki bədəni diaqnostika etmək, sağaltmaq və sağlamaşdırmaq, mistik qavrama mərkəzlərinə - lətif çarxlara (çakralara) təsir göstərmək, ruhani transformasiya və s. məqsədlərlə istifadə edirdilər. Aqioqrafik mənbələrdən bir çox mistiklərin gözəl təbib olmaları faktları məlumdur. Məsələn, "915-ci ildə əl-Həllac xəlifəni qızdırma xəstəliyindən sağaldır; iki il sonra vəliəhdin sevimli tutuqşusunu həyata qaytarır. Belə gözəl şafavərmə sayəsində əl-Həllac, xəlifənin anası başda olmaqla, nüfuzlu ailə üzvləri tərəfindən müdafiə olunur" [Knysh A. 2004].

Dahi mütəfəkkirimiz Nizami Gəncəvinin əsərlərində musiqinin insan psixologiyasına və fiziologiyasına təsirinə, insanın musiqi vasitəsi ilə ətraf aləmə, canlılara təsir etmək bacarığının təsvirlərinə xeyli yer ayrıldığını görürük. "İsgəndərnamə"nin "Əflatunun nəğmələr yaratması" hissəsində Nizami səmadən gələn musiqini eşidib onu səsləndirən filosofun musiqi vasitəsilə diaqnostika etmək bacarığından danışır: "*Musiqidən elə bir hava düzəltdi ki, ondan başqa heç kəs onu çala bilməzdi. Hər pərdədə səsi elə düzəltdi ki, nalə çəkənin ürəyini cuşa gətirsin. O çalğıçı musiqini o yerə çatdırdı ki, Alim onunla eyib və xəstəlikləri tapardı. Qanunla o musiqi səsinin köməyi ilə ağıl hər cür xəstəlikdən xəbər tuturdu*" [2, 482 s.]. Nizami "Platon musiqi vasitəsilə eyib və xəstəlikləri tapırdı" deməklə bu gün tibb elminə hələ də sonadək məlum olmayan, lakin onun özünün çox yaxşı bildiyi ənənəvi təbabətdən, həmçinin insanı islah etmək, təlim-tərbiyə prosesində yüksək nailiyyətlər əldə etmək üçün, istifadə olunan qeyri-adi metodiki üsuldən danışdığını görürük. Orta əsrlərdə də musiqi ilə diaqnostika və müalicə edən təbiblər fəaliyyət göstərirdilər. Türkiyənin Amasya şəhərində 1308-ci ildə inşa edilmiş və indi muzey kimi ("Amasya Belediyesi

⁷ https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=2662

Sabunçuoğlu Tip və Cerrahi Tarihi Müzesi”) fəaliyyət göstərən “Bimarxana” (“Xəstəxana”) musiqilə müalicə təcrübəsinin ən bariz nümunəsidir.

Musiqinin insan orqanizminə təsiri mexanizminin elmi yolla əsaslandırma cəhdləri XVII əsrə, təcrübə – eksperiment səciyyəli tədqiqatlar isə XIX-XX əsrlərə aiddir. “Alimlər fizioloji bazisi empirik faktlarla əsaslandırmağa çalışırdılar. Akademik V.Bexterevin⁸ (1857-1927) təşəbbüsü ilə 1913-cü ildə Rusiyada musiqi-terapevtik effektlərin tədqiqatı üzrə komitə təsis olunur. Komitəyə tanınmış həkimlər və musiqiçilər daxil idi. Tanınmış rus psixoloqu S.S.Korsakovun (1854-1900), farmakoloq-alim, professor İ.Dogelin (1830-1916), görkəmli təbiətşünas-alim, maarifçi-pedaqoq İ.Seçenovun (1829-1903) və başqa alimlərin xüsusi tədqiqatları nəticəsində məlum olur ki, musiqi insan orqanizminin müxtəlif sistemlərinə - ürək-damar, dayaq-hərəkət, tənəffüs və mərkəzi sinir sistemlərinə müsbət təsir göstərir. Əsas nəticələr ondan ibarət idi ki, mənfi emosiyalar baş beyin qabığının funksiyalarının qabağını alır, bu da insanın ətraf mühitdə oriyentirinin itməsinə səbəb olur. İncəsənətlə təmasdan yaranan müsbət emosiyalar insanın psixosomatik proseslərinə müalicəvi təsir edir, onun ehtiyat gücünü mobilizə edir”.⁹ Müasir dövrdə musiqi terapiyası bir sıra ölkələrdə müxtəlif səviyyələrdə tətbiq edilir. Amerika, İsveç, Rusiya və Almaniyada musiqi terapiya məktəbləri var. Sankt-Peterburq ənənəvi xalq təbabəti və musiqi terapiyası elmi-tədqiqat İnstitutunun direktoru, Royalmed klinikasının baş həkimi, tədqiqatçı, tibb elmləri doktoru, professor Ruşel Blavo bu sahədə tanınmış mütəxəssisdir. Onun həkimlər və kliniki psixoloqlar üçün musiqi terapiyası sahəsində ilk yazılan metodik vəsaiti Rusiya Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Elmi tədqiqatlar göstərir ki, musiqinin koqnitiv (dərkətmə) xarakteri var və onun öyrənilməsi şagirdlərin ümumi akademik davamiyyətlərinə mühüm təsir göstərir, eyni zamanda musiqi uşaqlara saf mənəviyyat və zövq dünyasına qapı açır. “İncəlik, mehribanlıq, istiqanlıq, səmimiyyət” – mən musiqi ilə məhz həmin hissləri oyatmağa çalışırdım, bu musiqi “qəlbin dərinliklərinə çox gözəl toxunaraq” (*M.Qorki*) insanda olan ən qiymətli şeyi – insanlara məhəbbət, gözəlliyi yaratmağa və təsdiq etməyə hazırlığı kəşf edir. Musiqi gənc ürəklərdə səmimi incə hiss, həssas nəvaziş oyadır. Musiqi təbiətin, heyranlığın, heyretin, ehtiramın incə gözəlliyini aşkar edir. Hər dəfə, musiqi melodiyasında sözlə deyilməsi mümkün olmayan bu sehri, cazibədar gözəllik ifadə edilən zaman mən hiss edirdim ki, mənim oğlanlarımın və qızlarımlarımın ürəkləri

sözə, baxışa, çağırışa, xahişə tez inanan, həddən artıq həssas olur. İnsanın insana elə incə toxunması meydana gəlir ki, bunda münasibətlərin həssaslığı, səmimiyyəti ifadə edilir. Təbiətin əzəmətinə heyranlıq ifadə edən musiqi sehri qüvvəyə malikdir. Bu heyranlıq mənim şagirdlərimə onlar P.Çaykovskinin “Dördüncü simfoniya”nın finalından parçanı dinlədikləri zaman keçirdi, uşaqların dünyanı qavraması nikbin olurdu. Bu isə insan zərifliyinin, mehribanlığının, səmimiyyətinin ən mühüm mənbəyidir” [Suxomlinski V. 1975].

Məktəb təlimində müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı musiqidən istifadənin zəruriliyini anlamaq üçün onun insan, o cümlədən, uşaq orqanizminə təsir mexanizmini bilmək zəruridir. İ.Seçenov, İ.Pavlov, S.Botkin kimi tanınmış alimlər musiqinin psixofizioloji təsir effektini öyrənərək belə nəticəyə gəlmişlər:

- musiqi qanın bir dəqiqə müddətindəki həcmində və nəbz tezliyi göstəricisinə hiss olunacaq dərəcədə təsir edir;
- əzələnin tonusunu artırır və salır;
- emosiyaların yaranmasını stimullaşdırır;
- nitq və hesablama qabiliyyətini yaxşılaşdırır;
- yaddaşın qavrama proseslərini stimullaşdırır;
- yaradıcı təxəyyülü aktivləşdirir.¹⁰

Yaxşı müəllim çalışır ki, şagirdlərin qavrama qabiliyyəti, diqqəti və yaddaşı güclü, yaradıcılıq potensialı geniş olsun. Bunun ən yaxın yollarından biri musiqidir. Əminliklə demək olar ki, xüsusi seçilmiş musiqi bütövlükdə beynin fəaliyyətini optimallaşdırır. İnsanın musiqi qavrama bacarığı hər cür qavramalardan əvvəl başlanır, bu isə o deməkdir ki, insan beyninin və ürəyinin fəaliyyəti, ilk növbədə, musiqi vasitəsi ilə tənzimlənir. Ədəbiyyat dərslərində bədii mətnlə musiqinin uzlaşdırılması əsərin təsir keyfiyyətini gücləndirir. Orada cərəyan edən hadisələrin təsir dinamikasını sürətləndirir, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolunu aktivləşdirir, sözlərin semantik tutumunun anlaşılmasını təmin edir, emosiyaları yaşantı formasına keçirir, təxəyyül imkanları aktivləşdirir. Belə metodiki yanaşmada uşaqlar bədii əsəri daha dərin səviyyələrdə anlaya bilər və fərdi yaşantılarını daha parlaq təsvir və dəqiq ifadə edə bilərlər. “Biz öz biliklərimizi, ideyalarımızı və hisslərimizi öz beynimizdən başqasının beyninə və ürəyinə köçürə bilmərik; biz yalnız uyğun təəssüratlar vasitəsi ilə onları başqalarının ağılında yaratmağa cəhd göstərə bilərik, başqasını belə bir şəxsi fəaliyyətə sövq edə bilərik ki, nəticədə məlum fikirlər və duyğular yarana bilər. Etiraf

⁸ Vladimir Mixayloviç Bexterev – psixoloq, nevropatoloq, fizioloq, Rusiyada refleksologiyanın və patopsixoloji istiqamətin əsasını qoyub; akademik, 1907-ci ildə Sankt-Peterburqda dünyada ilk elmi mərkəz sayılan Psixonevroloji İnstitut (hal-hazırda Beyin İnstitutudur) təsis edib.

⁹ https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=2662

¹⁰ <https://urok.1sept.ru/articles/608727>

edin ki, tələbələrin yaradıcı bacarıqlarının inkişafında və mənəvi-estetik dəyərlərinin formalaşmasında ədəbiyyat və musiqi bizim ən yaxşı köməkçilərimizdir".¹¹

Nəticə / Conclusion

Məktəbliləri həddindən artıq yükləməmək üçün təlim prosesini maksimal dərəcədə optimallaşdırmaq lazımdır. Müəllim psixologiya və fiziologiya sahəsində ən progressiv tədqiqatlara və pedaqoji elmin nailiyyətlərinə əsaslanaraq təlim forma və metodlarının seçilməsi işinə yaradıcı yanaşmalıdır. Sinifdə dərs prosesi pozitiv emosional şəraitdə keçməlidir. Şagirdlər dərs prosesində biliklə bərabər, müsbət emosiyalar da almalıdır, yəni bilikə müsbət psixoloji yaşantılarla müşayiət olunmalıdır. Bunun üçün dərsin digər sahələrlə - musiqi ilə, rəngkarlıqla integrativ keçirilməsi, elmin incəsənətlə uzlaşdırılması mühüm şərtədir. Belə dərslərdə uşaq həm təlimlənilir, həm də tərbiyə olunur. "Əxlaq tərbiyəsi prosesi bəşəriyyətin əxlaq sərəvətlərinin nəsil-dən-nəslə verilməsindən ibarətdir" [Suxomlinski V. 1975]. Belə ötürmədə aparıcı rol müəllimin üzərinə düşür.

Musiqinin insan orqanizminə təsiri mexanizmi tədrisdə nəzərə alınarsa və uyğun şəkildə tətbiq olunarsa, şagirdlərin beyinlərinin fəaliyyəti aktivləşər. Bədii sözlə, musiqinin uzlaşması sağ və sol beyin yarımkürələrinin ahəngdar birgə fəaliyyətini şərtləndirir. Bu zaman insanın fiziologiyası ruhu, psixologiyası ilə vəhdətə girir. Musiqinin insan beyninə təsiri mexanizmini dərk etdikdə yalnız musiqiylə müalicə işini yox, həmçinin, musiqi vasitəsilə tədris olunan mövzuların qavranılması, mənimsənilməsi keyfiyyətini yüksəltmək olar. Belə işi aparmaq üçün insanın müəyyən qədər introspektiv təcrübəsi olmalıdır. Hindistanda çiştəri təriqətinə mənsub böyük pedaqoq, musiqiçi, mütəfəkkir Həzrət İnayət Xan (1882-1927) yazırdı: "Uşaqların təlimləndirilməsinə beş müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən baxmaq lazımdır: fiziki, əqli, mənəvi, sosial və ruhsal. Əgər bir tərəf inkişaf edib qalanları inkişafdan qalıbsa, təbii ki, uşağın təhsilində qüsurlu olacaq" [Khazrat Inayat Khan. 2000]. Bu görkəmli pedaqoq da uşaqların təlimləndirilməsində musiqinin, rəsm çəkməyin əhəmiyyətini önə qoyur. Əgər musiqi insanın fiziki, mental və psixoloji aspektlərdə sağlamlığına xidmət edirsə, deməli, onun – insanın formalaşmasında musiqi əvəzsiz vasitə kimi müasir təhsil texnologiyalarının ayrılmaz tərkib hissəsi olmalıdır. Çünki, təhsil yalnız uşaqların başının biliklərlə doldurulması deyil, əxlaq, intellektual, estetik hissələrin, ruhsal yaşantıların qarşılıqlı surətdə formalaşması təlim-tərbiyədə öndə duran məqsəd

¹¹ <https://sheba.spb.ru/za/suhomlin-um-1983.htm>

olmalıdır. "Yeniyyətlik yaşında emosional və estetik tərbiyənin vəhdəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təfəkkürün keyfiyyətcə yeni pilləsi ona imkan yaradır ki, insan artıq nəinki şeyləri, faktları, hadisələri, habelə, ideyaları, prinsipləri dərk edir, fikir və hisslərlə qavrayır. İctimai ideyaya şəxsi emosional-estetik münasibət nə qədər aydın olsa, əxlaqi hissələr bir o qədər dərin olar. Yeniyyətlik illərində ideyaların, ətraf aləmin emosional-estetik cəhətdən qiymətləndirilməsi hissini şəxsiyyət xüsusilə aydın keçirir. Bu, onunla izah olunur ki, insan sanki dünyanı kəşf edir, onu ideyalar və prinsiplər nöqtəyi-nəzərdən birinci dəfə görür. Keyfiyyət etibarilə dünyanı yeni şəkildə görmə, bir çox şeylərin kəşfi ideyalara və prinsiplərə şəxsi münasibət yaradır. Xeyir yeniyyətməni ruhlandırır, heyran edir, şər isə onu düşündürür, axtarırlara, idrakın yeni qatlarına daxil olmağa, yeni həll yollarına sövq edir. Bu, əxlaqi hissələrin əmələ gəlməsi prosesinin mühüm tərəfidir. Yeniyyətmənin əxlaqi mədəniyyəti müəyyən dərəcədə onun ictimai həyatın mürəkkəb hadisələrinin, qarşılıqlı insani münasibətlərin mahiyyətini dərinləndirən başa düşməklə əlaqədar olaraq nəcib, yüksək hissələr keçirməsindən asılıdır" [Suxomlinski V. 1975]. Belə prizmadan baxdıqda ədəbiyyat dərslərinin şagirdlərin bədii-estetik tərbiyəsində rolunun çox böyük olduğu görünür. Təhsil təlimlə tərbiyənin vəhdətidir, lakin çox zaman təlimə ciddi fikir verilir, tərbiyə isə axsayır, çox zaman tərbiyə qadağalar şəklində həyata keçirilir. Məktəblər daha çox "alim yetişdirməyə" yönəlib, "insan yetişdirmək" isə ikinci planda durur. Hissi-emosional qavrayış dərinləşdikcə uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi, o cümlədən, estetik tərbiyəsi formalaşır inkişaf edir, uşaqlar introspektiv təcrübənin mahiyyətinə varə bilirlər; belə təcrübə onların özlərini dərk yolunda uğurlu addım hesab oluna bilər. "Ədəbiyyat humanist tərbiyə mədəniyyətini formalaşdırmaqla insanları birləşdirir".¹² Hissi-emosional qavrayış insanların humanizm fəlsəfəsi istiqamətində əldə edə biləcəyi biliklərin mənimsənilməsində mühüm rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayeva M. (2019). Humanist pedaqogikanın fəlsəfi və psixoloji əsasları. Təhsil, № 2 (100). Bakı.
2. Nizami Gəncəvi. (1983). İskəndərnamə (filoloji tərcümə). Bakı, Elm. 625 s.
3. Platon. (1999). Dövlət. Bakı, Təbib. 358 s.
4. Suxomlinski V. (1975). Vətəndaşın doğulması. Bakı, Maarif. 362 s.

¹² Xəlilov B. (2018). Humanist tərbiyə mədəniyyəti – II məqalə-m.modern.az news

5. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). (2010). Bakı.
6. Knysh A. (2004). Musulmanskiy mistitsizm. Moskva, Dilya. 453 s.
7. Pifagor. (2001). Zolotoy kanon. Figury ezoteriki. Moskva, Eksmo-Press. 448 s.
8. Khazrat Inayat Khan. (2000). Ochisheniye uma. Moskva, Sfera. 416 s.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ
2020, № 2 (264), 23–34
<http://dx.doi.org/10.29228/edu.337>

Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadə

Cemilə Atakışiyeva

Sabirabad Peşə Liseyinin tarix müəllimi. Azərbaycan.

E-mail: q.cemila1999@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0845-1888>

XÜLASƏ

Müasir həyatımızda hər elmin inkişaf və təkamül etdiyi bir zamanda təhsildə də fənlərin bir-birinə inteqrasiyasına yaranan ehtiyac özünü aydın göstərir. Məqalədə qoyulan məsələnin özünəməxsus praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, istifadəsi mümkün olan bədii ədəbiyyat nümunələrinin araşdırılması, bədii əsərlərdən istifadə zamanı yarana biləcək problemlərin müəyyən olunması, bədii ədəbiyyatdan istifadə formaları kimi məsələlər öz həllini tapmışdır. Bu da, öz növbəsində, tarix müəllimlərinin, pedaqoji universitetin bakalavr və magistratura pilləsində təhsil alan, pedaqoji təcrübəyə gedən tələbələrin təlim prosesində tədqiqat işindən faydalanmasına şərait yaradır.

AÇAR SÖZLƏR

Tarix fənni, bədii ədəbiyyat, kurikulum, dərslər, Azərbaycan tarixi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 02.04.2020
qəbul edilib – 10.04.2020